

УДК 81'363.622+81.373.422

АНТОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ІМЕННИКАХ-ЮКСТАПОЗИТАХ

У статті проаналізовано основні вияви антонімічних відношень між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів. З'ясовано актуальність дослідження семантичних відношень в лексичній системі української мови загалом і зокрема в структурі української термінології. Визначено особливості побудови термінологічних іменників-юкстапозитів із рівноправними компонентами як окремої категорії складних слів із постійною номінативністю, цілісним оформленням та ідіоматичністю. Охарактеризовано специфіку термінологічних антонімічних пар – компонентів іменників-юкстапозитів, виокремлено їхні типи, об'єднано в лексико-семантичні групи.

Ключові слова: *семантичні відношення, антонімічні відношення, термінологічні іменники-юкстапозити, термінологічна антонімічна пара.*

Для сучасного мовознавства характерна посилена увага до проблем лексичної семантики, вивчення яких дає змогу глибше усвідомити співвідношення мови й позамовного світу, мови й мислення. Одна з основних категорій лексико-семантичної системи – антонімія. Антонімічні поняття є наслідком відображення в мові протилежностей, які існують у природі та суспільстві незалежно від людської свідомості.

Теоретичні питання антонімії на матеріалі різних мов досліджували Н.Д. Арутюнова, Н.Д. Бобух, В.О. Іванова, М.П. Кочерган, О.В. Круківська, Дж. Лайонз, Є.М. Міллер, Л.О. Новиков, Г.В. Сидоренко, О.О. Тараненко, О.Д. Шмельов та багато ін. Українські антонімічні номінації наукових понять

із різних галузей людської діяльності були предметом аналізу М.О. Гонтар, Т.П. Кравченко, Л.Д. Малевич, Т.В. Михайлової, Т.І. Панько, М.Р. Процик, О.О. Романової, Л.О. Симоненко, Т.Г. Соколовської, Н.А. Цимбал, О.В. Чорної та ін. Проте антонімічні відношення між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів залишилися поза увагою науковців.

Термінологічним іменником-юкстапозитом вважаємо кількаосновний складний іменник, утворений шляхом складання слів, що позначає реалію певної терміносистеми і виявляє ознаки термінологічної одиниці. **Актуальність** пропонованої розвідки зумовлена насамперед відсутністю системного опрацювання таких одиниць в українському мовознавстві. Попри поглиблене вивчення семантичних категорій у системі мови, лексико-семантичні параметри термінологічних іменників-юкстапозитів остаточно не встановлені. Виявлення антонімічних відношень між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів допоможе, з одного боку, поглибити уявлення про природу терміна через сукупність притаманних йому ознак, а з іншого – доповнити знання про характер взаємозв'язків між компонентами юкстапозитів. **Мета** дослідження – з'ясувати специфіку термінологічних іменників-юкстапозитів з антонімічними відношеннями між компонентами, які репрезентують особливий вид юкстапозитів, утворених із сурядних словосполучень. Мета роботи передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) з'ясувати особливості функціонування антонімії в термінологічних системах; 2) дослідити специфіку побудови іменників-юкстапозитів на основі антонімічних відношень між компонентами; 3) визначити типи поняттєво-семантичних зв'язків у термінологічних антонімічних парах (ТАП) – компонентах іменників-юкстапозитів; охарактеризувати ТАП за обсягом протиставлюваної семантики; 4) установити основні лексико-семантичні групи термінологічних іменників-юкстапозитів з антонімічними відношеннями.

Суть антонімічного відношення полягає в протилежності, контрастності понять. Мовознавці вважають антонімію мовною універсалією

і вказують, що лексичні антоніми – це слова із протилежними значеннями [1; 4; 7]. У довідковому виданні «Українська мова. Енциклопедія» антоніми описують як «слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що, тісно поєднуючись певною семантичною спільністю, розрізняються на цій же основі максимально протилежними значеннями» [10, с. 27].

Термінологи відзначають, що «антонімія термінологічних одиниць істотно не відрізняється від ідентичного явища в загальноповживаній лексиці», це явище навіть більш притаманне термінам, ніж загальноповживаним словам [8, с. 147]. Т.В. Михайлова визначає антонімічними термінологічними одиницями, що «номінують наукові поняття, які належать до того самого ряду явищ об'єктивної дійсності, але мають протилежні значення» [5, с. 152]. Антонімічні відношення є важливим засобом виявлення й класифікації термінів, їх кваліфікують як «відношення двох значень, що виражені різними термінами й передають істотні ознаки несумісних протилежних або суперечних видових понять стосовно одного родового, тобто мають спільну семантичну основу, а відмінні семи цих значень замінюють одна одну або одна виключає іншу» [5, с. 152].

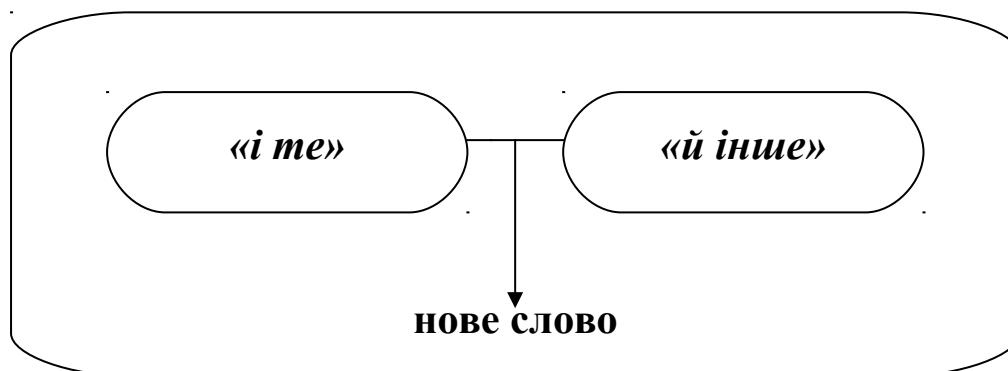
У сучасному мовознавстві переважає думка про позитивне значення антонімії в науковій термінології. Антоніми сприяють поглибленому усвідомленню понять, допомагають точніше окреслити місце термінів у терміносистемі та їх взаємозв'язки і взаємодію, допомагають з'ясувати й розмежувати значення синонімічних, полісемічних чи паронімічних слів, виділяють глибинну сутність протиставлюваних понять, сприяючи цілісному сприйняттю інформації [5; 6; 11; 3, с. 425 та ін.].

Аналіз термінологічних іменників-юкстапозитів виявив значну продуктивність антонімічних відношень між їхніми компонентами; установлення протилежних відношень відбувається в межах одного слова, утворюючи термінологічну антонімічну пару (ТАП), і вказує на

безпосередню мотивованість його змісту семами компонентів-антонімів. Іменники-юкстапозити із рівноправними компонентами мотивовані сукупністю лексико-семантичних значень складників таким чином, що юкстапозит «виражає не суму значень, а нове значення, яке виникло внаслідок відношень між компонентами іменника-юкстапозита» [2, с. 83]. Така мотивованість змісту зумовлена особливими параметрами юкстапозитів. Статус слова і характер номінації іменники-юкстапозити найповніше виявляють за такими ознаками слова як основної лексичної одиниці: 1) постійна номінативність; 2) ідіоматичність, ідентичність лексичного значення, його денотативність; 3) цілісне оформлення слова, що забезпечує різноаспектне відтворення закладеного в ньому лексичного значення.

За допомогою етимологічного й семантичного аналізу визначено неоднорідність рівноправних відношень між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів, з-поміж них виокремлюємо іменники-юкстапозити, утворені із сурядних словосполучень, які мотивовані сукупністю всього змісту кожного зі складників; їхні компоненти виражені саме словами-антонімами, напр.: *вмикач-вимикач*, *гістерон-протерон*, *купівля-продаж* тощо. Семантичний аналіз мотивованості юкстапозита *мати-й-мачуха*, у якого компоненти втратили пряме значення і мотивовані позамовним чинником – представлені у формі метафори, ілюструє особливості семантичних відношень таких іменників-юкстапозитів. Складники іменника *мати-й-мачуха* позначають поняття об'єктивної дійсності: слово *мати* завжди має позитивний відтінок у значенні, *мачуха* – негативний. Ці слова, протилежні значенням, використовують для номінації виду рослин з неоднорідною структурою листя: *мати-й-мачуха* (підбіл) – «багаторічна трав'яниста рослина родини складноцвітих із великим листям, знизу пухнастим, зверху зеленим і холодним на дотик» [9, Т. 6, с. 399]. «Пухнасте» асоціюється зі словом *мати*, «холодне» – зі словом *мачуха*. Отже, іменник-юкстапозит *мати-й-мачуха* ґрунтується на метафоричному поєднанні, співвідношенні різнотипних, протилежних понять. У новоутвореному понятті

суміщено й позитивне, і негативне, виражене словами *мати* і *мачуха*. Схематично це можна показати так:

Основною одиницею аналізу антонімічних відношень між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів вважаємо термінологічну антонімічну пару (ТАП), що зумовлено особливостями структури іменників-юкстапозитів. Для характеристики антонімічних відношень між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів послуговуємося класифікацією термінологічних антонімічних пар за такими параметрами: типи поняттєво-семантичних зв'язків, обсяг протиставлюваної семантики членів ТАП [5, с. 157 – 160; 8, с. 152 – 153].

Між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів виявлено такі типи **поняттєво-семантичних зв'язків**: 1) найбільшу групу становлять **комплементарні** ТАП, у яких антоніми позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом становлять певне родове поняття без проміжних ланок: *вмикач-вимикач, гістерон-протерон, додавання-віднімання, мажор-мінор, купівля-продаж, приймач-передавач* та ін.; 2) дещо меншою є група **векторних** ТАП, у яких компоненти-антоніми позначають дві протилежно спрямовані або взаємно-зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо: *відщеплення-приєднання, навантаження-вивантаження; розтяг-стиск, розвал-сходження, ввід-вивід* тощо; 3) **контрарні** ТАП, обсяги видових понять яких складають лише частину обсягу спільного для них родового поняття й між ними можливе проміжне поняття, напр., *горіння-гасіння*; 4) кількісно обмежені **координатні**

ТАП, у яких компоненти-антоніми позначають дві протилежні точки певного просторового або часового відрізка, напр., *вхід-вихід*.

За **обсягом протиставлюваної семантики** членів ТАП прийнято виділяти два типи – повні і неповні, проте термінологічні антонімічні пари у складі іменників-юкстапозитів здебільшого є повними (такі антонімічні одиниці можуть бути моно- і полісемічними), тобто антонімізуються у всіх семемах, наприклад, *мажор-мінор*: *мажор* – «музичний лад, акорд якого складається з великої та малої терції й має бадьоре, радісне звучання» [9, Т. 4, с. 594] і *мінор* – «музичний лад, звуки якого утворюють малий тризвук із забарвленням суму, журби» [9, Т. 4, с. 743].

Компоненти іменників-юкстапозитів можуть утворювати термінологічні антонімічні гнізда (ТАГ) за допомогою різних словотвірних зв'язків. Наприклад, у компонентів – антонімічних пар *увід-вивід*, *вхід-вихід*, *умикач-вимикач* спільними є кореневі морфеми.

Основними лексико-семантичними групами ТАП є іменники-юкстапозити, що позначають: 1) назви процесів, дій: *купівля-продаж*, *відщеплення-приєднання*, *навантаження-вивантаження*; *розтяг-стиск*, *розвал-сходження*, *горіння-гасіння*, *прийняття-передача* та ін.; 2) назви приладів, пристроїв, деталей: *вмикач-вимикач*, *приймач-передавач*, *вхід-вихід* тощо. ТАП, що позначають назви математичних дій, стилістичних засобів, видів рослин, музичних тональностей менш уживані.

Отже, антонімічні відношення між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів виникають між рівноправними компонентами юкстапозитів, утворених із сурядних словосполучень, мотивованих змістом кожного зі складників. Особливості поняттєво-семантичних зв'язків та обсягу протиставлюваної семантики компонентів ТАП зумовлені лексико-семантичними параметрами термінологічних іменників-юкстапозитів. Подальше дослідження аналізованих одиниць можливе щодо вивчення інших видів семантичних відношень між їхніми компонентами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганич Д.І. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
2. Кочеткова Т.И. Сложносоставные имена существительные в современном русском языке (словообразовательный, лексико-семантический и грамматический анализ) : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Т.И. Кочеткова. – М., 1983.
3. Кучеренко О. Антонімія в сучасній українській пожежно-технічній терміносистемі / О. Кучеренко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2002. – № 453.– С. 425–428.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 686 с.
5. Михайлова Т.В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Т.В. Михайлова; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2002. – 214 с.
6. Пумпянский А.Л. Функциональный стиль научной и технической литературы / А.Л. Пумпянский // Вопросы языкознания. – 1977. – № 2.
7. Розенталь Д.Э. Современный русский язык / Д.Э. Розенталь, И.Б. Голуб, М.А. Теленкова. – М. : Высшая школа, 1991. – 559 с.
8. Романова О.О. Українська термінологія швацької промисловості : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О.О. Романова; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2009.
9. Словник української мови : в 11 томах. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.
10. Українська мова : енцикл. / [редкол. : В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співгол.), М.П. Зяблюк та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Укр. енцикл., 2004. – 824 с.
11. Цимбал Н.А. Антонімічні відношення у термінології органічної хімії / Н.А. Цимбал // Українська термінологія і сучасність : зб. наукових праць. – К., 1998. – С.188 – 192.

Радомская Л. Антонимические отношения в терминологических существительных-юкстапозитах.

В статье проанализированы основные проявления антонимичных отношений между компонентами терминологических существительных-юкстапозитов. Выяснено актуальность исследования семантических отношений в лексической системе украинского языка вообще и в частности в структуре украинской терминологии. Определены особенности построения терминологических существительных-юкстапозитов с равноправными компонентами как отдельной категории сложных слов с постоянной номинативностью, целостным оформлением и идиоматичностью. Охарактеризована специфика терминологических антонимических пар – компонентов существительных-юкстапозитов, выделены их типы, объединены в лексико-семантические группы.

Ключевые слова: *семантические отношения, антонимичные отношения, терминологические существительные-юкстапозиты, терминологическая антонимичная пара.*

Radomska L. Antonymous relations in terminological noun-juxtapositions.

The article analyzes the main manifestations of antonymous relations between the components of terminological noun-juxtapositions. It is shown the relevance of the study of semantic relations in lexical system of the Ukrainian language in general and in particular structure of Ukrainian terminology. The features of the construction of terminological noun-juxtapositions with equal components as a separate category of compound words with constant nominatyvity, full design and idiomatyvity. The characteristic of the specific terminology antonymous pairs – components noun-juxtapositions, determined their species, combined in lexical-semantic groups.

Key words: *semantic relation, antonymic relation, terminological noun-juxtapositions, terminological antonymous pair.*